

УДК 343.14

С.Р. Тагієв

**ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ**

Статтю присвячено дослідженню генезису становлення інституту негласних слідчих (розшукових) дій. Доведено, що історія оперативно-розшукової діяльності у взаємодії з кримінально-процесуальною може бути поділена на п'ять основних періодів розвитку правового регулювання оперативно-розшукових заходів, слідчих дій, негласних слідчих (розшукових) дій, а саме: 1) зародження розшукової роботи за часів Київської Русі (XI–XVIII ст.); 2) становлення й розвиток розшукової роботи Російської імперії (XVIII – поч. XX ст.); 3) становлення й розвиток оперативно-розшукової діяльності та її взаємодія з кримінальним процесом у радянський період (1917–1991 рр.); 4) оперативно-розшукова діяльність у взаємодії з кримінально-процесуальною за часів незалежної України (1991–2012 рр.); 5) процесуалізація оперативно-розшукової діяльності через запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій (з 2012 р.).

Ключові слова: *генезис, оперативно-розшукові заходи, слідчі дії, негласні слідчі (розшукові) дії, процесуалізація оперативно-розшукової діяльності.*

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що інститут негласних слідчих (розшукових) дій «з'явився на світ» разом із прийняттям нового КПК України й набуттям ним чинності, тобто у 2012 р., його витоки й передумови впровадження мають більш ранню історію і безпосередньо пов'язані з історією таких інститутів оперативно-розшукової діяльності й кримінального процесу, як оперативно-розшукові заходи й слідчі дії, адже саме дуалізм останніх і багаторічна практика їх взаємодії в процесі розслідування й розкриття злочинів сприяли «генеруванню» якісно нового інституту вітчизняного правового поля – негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окремих питань удосконалення, реформування, реорганізації, модернізації, розвитку тощо системи негласного розслідування в кримінально-процесуальному законодавстві, а після 2012 р. в Україні – негласних слідчих (розшукових) дій займалися і продовжують займатися такі вітчизняні й зарубіжні вчені: К.В. Антонов, Л.І. Аркуша, О.М. Бандурка, В.Д. Берназ, Є.М. Блажівський, В.І. Василичук, В.О. Глушков, В.Ю. Голубовський, В.Г. Гончаренко, В.В. Городовенко, Д.В. Гребельський, С.О. Гриненко, Ю.М. Грошевий, С.М. Гусаров, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, С.І. Захарцев, В.С. Зеленецький, С.В. Ківалов, І.П. Козаченко, О.І. Козаченко, І.М. Козьяков, В.А. Колесник, В.П. Корж, С.С. Кудінов, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, П.П. Михайленко, М.М. Михеєнко, Д.Й. Никифорчук, В.В. Нікопек, В.Т. Нор, Д.П. Письменний, М.А. Погорельський, І.В. Сервецький, Г.К. Синілов, Є.Д. Скулиць, С.М. Стахівський, В.Є. Тарасенко, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник,

В.Г. Уваров, Л.Д. Удалова, В.Ю. Шепітько, Р.М. Шехавцов, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило, О.Ю. Шумилов, О.М. Юрченко, О.О. Юхно та ін.

Формування цілей. Таким чином, метою статті є дослідження генезису становлення інституту негласних слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що нині історичні та історико-юридичні науки не в змозі відповісти на питання, коли виникли оперативно-розшукові заходи, хто їх провів перший і в яких цілях. Однак не викликає сумнівів, що перші дії, пов'язані з пошуком (рос. «сыском»), розшуком, з'явилися з моменту зародження людства. Видається, що такими стали опитування й спостереження як найбільш прості дії, і, в той же час, необхідні в повсякденному житті. Однак, звичайно, їх не можна назвати оперативно-розшуковими заходами або негласними слідчими (розшуковими) діями в тому сенсі, який нині вкладається в ці поняття.

Із виникненням держави однією з її функцій було забезпечення власних інтересів, захист території, виявлення та протистояння зовнішнім загрозам, а також своєчасне виявлення таких загроз [1]. Поряд зі створенням збройних сил для оборони необхідно було мати можливості завчасного встановлення загроз. Це потребувало наявності певних структур, які виявляли б такі загрози. Безсумнівно, що ця діяльність, зазвичай, повинна була проводитися і провадилася негласно, таємно. Вона стала прообразом оперативно-розшукової негласної діяльності держави. Можливості такої діяльності використовувалися і для протистояння аналогічній роботі інших держав. Оперативно-розшукові заходи в рамках такої діяльності здійснювалися, зрозуміло, без будь-якої гласної, законодавчої регламентації.

Відсутність ґрунтовних наукових досліджень з історії прообразу негласних слідчих (розшукових) дій – оперативно-розшукових заходів – підтверджує необхідність комплексного вивчення історії розвитку такої діяльності, що безсумнівно сприятиме виробленню сучасною наукою чіткої періодизації формування й розвитку фундаментальних категорій і загалом інституту негласних слідчих (розшукових) дій, а також критеріїв для різних класифікацій історичних періодів формування цієї галузі законодавства.

Починаючи з X ст., існувало князівське законодавство. Найбільш значущим етапом його становлення стала поява Руської Правди. На початку становлення державності в Київській Русі апарату поліції не існувало. Відповідні функції на території свого князівства виконували князь та його представники (вірники, мечники, тіуни, десятські). У разі потреби розшук і виявлення злочинців без участі представників князя здійснювалися за давнім правилом «куди приведе слід, там і знаходиться злочинець», установленим першою редакцією Руської Правди («свод», «гонение следа») [2, с. 635]. Це надавало можливість активно залучати до розшуку велику кількість людей, об'єднаних общиною.

Ініціатором розшуку злочинця були особи, яким було завдано шкоди. За умов, коли держава не мала спеціальних державних органів розшуку злочинців, їх розшук здійснювали зацікавлені особи. Потерпілий мав знайти докази свого позову – свідків, інші докази, які викривали винного. Він сам повинен був відшукати злочинця шляхом «гоніння сліду» і «зводу», у тому числі «заклику на торгу» – оголошення про втірату. Якщо ж йому в цьому потрібна була допомога, то шукати її доводилося, перш за все, у сусідів. Таким чином, фактично на громаді лежав обов'язок боротьби зі злочинами, переслідування злочинців, тобто на неї покладалися поліцейські функції. «Звід» і «гоніння сліду» були першими формами розшуку злочинців, за яких використовувалося гласне сприяння жителів особам, які здійснювали розшук злочинців.

У міру формування державності відбувається розвиток адміністративно-судових органів. Удосконалюється система розшуку злочинців, особливо розшукової роботи за вчинення державних злочинів, і «відомих лихих людей». Законодавче закріплення таких новел мало місце в Судебнику 1497 р. – першому кодексі загальноєвропейського права. Відповідно до його норм, розшук найбільш небезпечних для суспільства злочинців здійснювався представниками княжої адміністрації [3, с. 447]. Зазначимо, що протягом цього періоду зароджувався розшук як прототип ОРД. У XV – на початку XVI ст. розшук злочинців почали покладати на представників центральної влади – «особых обыщиков». Це були перші оперативники на Русі.

Уже в XVI ст. складається система «приказів». Скажімо, поліцейські, у тому числі пошукові, функції на території Київської Русі було покладено на Розбійний приказ. Боротьба з тяжкими злочинами набувала важливого значення. Для підвищення статусу Розбійного приказу йому надавалися юридично закріплені повноваження, а керівниками призначалися поважні люди.

Приватно-позовний змагальний процес поступово замінюється іншим процесом. Ініціатива переходить до державних органів, які працюють за фактами злочинів, що стають їм відомими. Процес починається незалежно від надходження скарги потерпілого, встановлення й доказування вини злочинця здійснюється особами судових органів, гласність та усність замінюється негласністю й писемністю.

У середині XVII ст. виразно проявляються елементи розшукової діяльності. У Соборному Уложенні 1649 р. особливу увагу приділено розшуковому процесу щодо державних злочинів, у 1655 р. створено Приказ таємних справ, який займався особливо важливими державними злочинами, зокрема, у справах, які вимагали особливої уваги царя. Це було, по суті, зародження таємної поліції, оскільки у своїй діяльності Приказ застосовував як гласні, так і негласні (таємні) методи [4, с. 15]. Таємні методи, заходи були потім перенесені й на боротьбу із загальнокримінальною злочинністю.

Приблизно в той же час з'явилися посади сищиків як постійних агентів, які направлялися на виконання спеціальних завдань, зокрема, щодо розшуку й затримання селян, які втікали.

У період правління Петра I, особливо після утворення Російської імперії та здійснення перетворень, намічених Петром I, посилюється тенденція регламентації таємної пошукової (рос. «сыскной») діяльності, тієї діяльності, яка згодом отримала назву оперативно-розшукової. Ця діяльність здійснювалася, у тому числі шляхом оперативно-розшукових заходів. З'являється перша регламентація таємної роботи, робиться спроба ввести регулярну поліцію, причому сискна діяльність переорієнтовується на боротьбу з державними та посадовими злочинами. Розширюється й боротьба з загальнокримінальною злочинністю, чому служило створення поліцейських служб. Поліція стала проводити дзнання, а в необхідних випадках і попереднє розслідування. Почала використовуватися й практика залучення таємних інформаторів зі злочинного середовища, що можна порівняти з використанням осіб, які сприяють правоохоронним органам на контрактній основі [1]. Із середини XVIII ст. у Російській імперії системного характеру набуває захід із контролю поштових відправлень, що часто називається перлюстрацією.

Було продовжено й лінію боротьби із загальнокримінальною злочинністю. 1782 року було видано й затверджено Статут благочиння (так званий «поліцейський статут») і ряд інших нормативних актів, які регулювали розшукову діяльність поліції [5, с. 12]. Щоправда, це регулювання було виражено поки недостатньо. 1802 року було створено Міністерство внутрішніх справ, 1810 року – Міністерство поліції, у якому створено структуру політичного сиску, але органу карного розшуку виділено не було [6, с. 51].

У першій половині XIX ст. способи отримання інформації про неблагонадійних підданих та протиурядові організації не відрізнялися оригінальністю й новизною. Донос і зовнішнє спостереження були широко відомі й раніше, у XVIII ст., коли вони широко використовувалися й заохочувалися владою. Внутрішня секретна агентура, навпаки, стала новим й улюбленим дітищем всесильних керівників політичного сиску, який отримав широке поширення на рубежі XIX–XX ст.

Сутність розшукового процесу в цей період полягала в тому, що в діяльності відповідної державної посадової особи поєднувалися різні процесуальні функції: слідчого, який водночас проводив розшук, та обвинувача в суді. Розшуковому процесу були властиві таємність й письмова фіксація, що поширювалася на всі кримінальні справи [7, с. 54].

Судова реформа шістдесятих років XIX ст. виділила попереднє слідство з поліції, було створено інститут судових слідчих. Поліції було надано право провадження дзнання. При провадженні дзнання на поліцію покладалося збереження слідів злочину та забезпечення затримання підозрюваного, припинення спроб підозрюваного ухилитися від слідства. Якщо

ознаки злочину були сумнівні, то поліція отримувала право здійснення негласного розшуку, у тому числі шляхом розпитувань і негласного спостереження. Таким чином, розшук виділяється як негласна діяльність поліції, спрямована на приховане й таємне встановлення злочинця.

Отже, саме судова реформа шістдесятих років XIX ст. заклала фундаментальні засади, за яких нині на підставі ч. 6 ст. 246 КПК України слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, має право проводити негласні слідчі (розшукові) дії.

Органами поліції та спецслужбами у XIX ст. проводилася велика частина з передбачених нині заходів: опитування, наведення довідок, збір зразків для порівняльного дослідження, дослідження предметів і документів, ототожнення особистості, оперативний експеримент, оперативне впровадження, обстеження приміщень, будівель, споруд, ділянок місцевості й транспортних засобів, перевірювальна закупка, контрольована поставка.

Технічний прогрес, що спостерігався наприкінці XIX – початку XX ст., збагатив людство відкриттями, винаходами, у тому числі щодо засобів зв'язку. У названий період було винайдено радіо, телефон, телеграф. Зазначені засоби зв'язку значно допомогли й злочинцям. За допомогою цих засобів вони отримали можливість швидко зв'язуватися між собою, оперативно координувати свої дії, узасвідати з іншими регіонами.

Таке активне використання злочинним елементом засобів зв'язку зумовило необхідність виникнення оперативно-розшукових заходів щодо їх контролю. Слід визнати, що поява нових засобів зв'язку, спілкування, технічних засобів обов'язково приводить до появи нових або вдосконалення наявних заходів. Не є винятком у цьому зв'язку й система нинішніх негласних слідчих (розшукових) дій, уміщена в гл. 21 КПК України.

Після появи технічних каналів зв'язку з'явився оперативно-розшуковий захід щодо зняття інформації з технічних каналів зв'язку. При цьому виникнення та розвиток мережі Інтернет викликало необхідність вдосконалення цього заходу.

У радянський період законодавчої регламентації й регулювання оперативно-розшукових заходів не було. Нормативні документи, які регулювали порядок проведення таких заходів, містили державну таємницю. Утім, це аніскільки не перешкоджало масштабності проведення подібних заходів.

Зараз можна з упевненістю говорити, що відсутність належних правових гарантій проведення оперативно-розшукових заходів різко негативно позначилося на дотриманні прав людини, законності. Наприклад, зі спогадів П. А. Судоплатова відомо, що за розпорядженням І. В. Сталіна з 1944 р. у квартирі маршала Жукова були встановлені підслуховувальні пристрої. Прослуховування квартири Жукова було припинено в 1953 р. після смерті Сталіна, але відновлено Хрущовим у 1957 р., а Брежнев продовжував прослуховування до смерті Жукова в 1974 р. [8, с. 501–502].

Правова неврегульованість проведення оперативно-розшукових заходів відіграла свою роль під час масових репресій, що спостерігалися на територіях СРСР протягом 1930–1950 рр. Оперативні повідомлення й результати оперативно-розшукових заходів у вигляді довідок іноді вшивалися в кримінальні справи й слугували основою для винесення смертного вироку. Деяких відомих радянських генералів і маршалів уже після Великої Вітчизняної війни було ув'язнено, а частину з них розстріляно за антисталінські висловлювання, записані підслуховувальними пристроями або через показання, які було в них вибито [8, с. 501–502]. Наукові дослідження у сфері оперативно-розшукових заходів у той період були закритими.

Про оперативно-розшукові заходи відкрито заговорили наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Тоді ж з'явилися й перші відкриті нормативні акти про оперативно-розшукові заходи. Спочатку Закон СРСР «Про органи державної безпеки в СРСР» зазначив, що підрозділи КДБ СРСР можуть проводити прослуховування телефонних переговорів. Утім порядок проведення цього заходу, підстави та умови прослуховування в законі не були вказані. Відомо, що в колишньому СРСР кримінально-процесуальне законодавство не регламентувало оперативно-розшукову діяльність, а щодо неї поверхово згадувалося лише в ст. 103 КПК України 1960 р. Тільки з 1993 р. оперативно-розшукова діяльність отримала легітимність після прийняття Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Прийнятий закон став підвалиною для розроблення й прийняття низкою правоохоронних органів, підрозділи яких здійснюють ОРД, відомих і міжвідомчих нормативно-правових актів, що мають відповідні грифи обмеження допуску.

Як справедливо наголошують міжнародні спостерігачі й експерти, «процес демократизації країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку, зокрема колишніх республік СРСР, та наближення їх до європейських стандартів передбачає глибокі системні зміни судочинства. Зокрема, це стосується й кримінального правосуддя, яке містить щонайбільше механізмів для зловживань різного рівня» [9].

Аналіз багаторічної практики взаємодії оперативно-розшукової діяльності з кримінально-процесуальною як за радянських часів, так і в умовах незалежності України, засвідчив, що в разі належної організації такої взаємодії, з дотриманням законності й процесуальної форми при легалізації матеріалів ОРД, при доказуванні по кримінальних справах вона є ефективним і невід'ємним заходом протидії злочинності. Це поставило на порядок денний перед вітчизняною кримінально-процесуальною наукою і правоохоронною практикою питання про оптимізацію такої взаємодії шляхом вироблення й упровадження у 2012 р. до чинного законодавства інституту негласних слідчих (розшукових) дій.

Нині в ст. 246 КПК України говориться про негласні слідчі (розшукові) дії. Під ними розуміють різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про

факти та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України. Вони проводяться в разі, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Як справедливо зазначають вітчизняні вчені, «історична ретроспектива розвитку українського суспільства свідчить про постійний пошук компромісу між необхідністю ефективної боротьби зі злочинністю та дотриманням принципу справедливості, забезпеченням реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, економії сил, засобів, коштів тощо» [10]. У такому ключі відбувалися становлення та розвиток у вітчизняному законодавстві таких інститутів, як оперативно-розшукова діяльність, слідчі дії, функціональне об'єднання яких і вилилося в закріплення в новому КПК України інституту негласних слідчих (розшукових) дій.

Застосування норм негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні надасть можливість слідчому та іншим уповноваженим особам використовувати як гласні, так і негласні заходи, спрямовані на документування та розкриття злочину або розшук злочинця, які до набуття КПК України чинності були доступні лише при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, такі як негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи тощо.

Висновки. Дослідження генезису становлення інституту негласних слідчих (розшукових) дій надало підстави дійти висновку, що історія оперативно-розшукової діяльності у взаємодії з кримінально-процесуальною може бути поділена на п'ять основних періодів розвитку правового регулювання оперативно-розшукових заходів, слідчих дій, негласних слідчих (розшукових) дій, а саме: 1) зародження розшукової роботи за часів Київської Русі (XI–XVIII ст.), який поділяється на два підетапи: а) розшук злочинців за князівським правом (XI–XV ст.); б) розшук злочинців за правом XV–XVIII ст.; 2) становлення і розвиток розшукової роботи Російської імперії (XVIII – поч. XX ст.); 3) становлення і розвиток оперативно-розшукової діяльності та її взаємодія з кримінальним процесом у радянський період (1917–1991 рр.); 4) оперативно-розшукова діяльність у взаємодії з кримінально-процесуальною за часів незалежної України (1991–2012 рр.); 5) процесуалізація оперативно-розшукової діяльності через запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій (з 2012 р.).

Використані джерела:

1. Винниченко Н. А. Правовая регламентация использования оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве: [монография] / [Винниченко Н. А., Захарцев С. И., Рохлин В. И.]; под общ. ред. В. П. Сальникова; Санкт-Петербургский университет МВД России; Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. – СПб.: Фонд «Университет», 2004.

2. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство : [учебник] / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 1998 – 640 с.
3. Исаев И. А. История государства и права России : [учебник] / И. А. Исаев. – [3-е изд., перераб. и доп]. – М. : Юрист, 1996. – 544 с.
4. Жандармы России / Сост. В.С. Измолик. – СПб. : Нева ; М. : Олма-Пресс, 2002. – 638 с.
5. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы : [учеб. пособие] / [В. В. Альхименко, В. П. Коряков, В. М. Курицын, Р. С. Мулукаев, и др.]; под ред. В. М. Курицына. – М. : Шит-М, 1998. – 200 с.
6. Министерство внутренних дел: страницы истории (1802–2002 г.г.). – Санкт-Петербургский университет МВД России ; Академия права, экономики и безопасности / под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Фонд «Университет», 2001. – 608 с.
7. Оперативно-розысковая діяльність : [навч. посіб.] / [Моисеев Є. М., Джужа О. М., Никифорчук Д. Й. та ін.]; за ред. проф. О. М. Джужи. – К. : Правова єдність, 2009. – 310 с.
8. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. А. Судоплатов. – М. : Олма-Пресс – Образование, 2003. – 688 с.
9. Закон і реальність. Грузинський екс-прокурор Ерік Сваїдзе про новий український КПК та досвід Грузії в реформуванні кримінального судочинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/75791>.
10. Черков В. О. До питання про співвідношення оперативно-розыскової діяльності й негласних слідчих (розыскових) дій за проектом нового КПК України / В. О. Черков, О. М. Чистолінов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corp-lguvd.lg.ua/d120106.html>.

Тагиев С.Р. Генезис становления института негласных следственных (розыскных) действий

Статья посвящена исследованию генезиса становления института негласных следственных (розыскных) действий. Доказано, что история оперативно-розыскной деятельности во взаимодействии с уголовно-процессуальной может быть разделена на пять основных периодов развития правового регулирования оперативно-розыскных мероприятий, следственных действий, негласных следственных (розыскных) действий, а именно: 1) зарождение розыскной работы во времена Киевской Руси (XI–XVIII вв.); 2) становление и развитие розыскной работы Российской империи (XVIII – нач. XX в.); 3) становление и развитие оперативно-розыскной деятельности и ее взаимодействие с уголовным процессом в советский период (1917–1991 гг.); 4) оперативно-розыскная деятельность во взаимодействии с уголовно-процессуальной во времена независимой Украины (1991–2012 гг.); 5) процессуализация оперативно-розыскной деятельности через введение института негласных следственных (розыскных) действий (с 2012 г.).

Ключевые слова: *генезис, оперативно-розыскные мероприятия, следственные действия, негласные следственные (розыскные) действия, процессуализация оперативно-розыскной деятельности.*

Tagiev S.R. Genesis of formation of secret investigative (search) actions

The article is dedicated to the research of genesis of formation of secret investigative (search) actions. Despite the fact that the institution of secret investigative (search) actions has appeared with the adoption of the new Code of Criminal Procedure of Ukraine in 2012, its origins and preconditions for implementation have an earlier history and directly connected with the history of such institutions of operative-investigative activity and criminal procedure, as operative-investigative measures and investigative actions, because it is the last duality and long-standing practice of cooperation in the investigation and detection of crime contributed to generation of a new institute of national law – secret investigative (search) actions in criminal justice. It is proved that the history of operative-investigative activity in conjunction with criminal proceedings can be divided into five major periods of legal regulation of operative-investigative measures, investigative actions, secret investigative (search) actions, such as: 1) the origin and genesis of investigative work in Kiev Rus (XI–XVIII centuries); 2) the establishment and development of investigative work in Russian Empire (XVIII – early XX centuries); 3) the establishment and development of operative-investigative activity and its interaction with the criminal process in the Soviet period (1917–1991); 4) operative-investigative activity in conjunction with criminal proceedings in Ukraine during 1991–2012; 5) procedural form of operative-investigative activity through the introduction of secret investigative (search) actions (from 2012).

Key words: genesis, operative-investigative measures, investigative actions, secret investigative (search) actions, procedural form of operative-investigative activity.